

İSLÂM ÖNCESİ TÜRKLERDE ÂHİRET ALGISI VE İSLÂMLAŞMA SÜRECİNE ETKİLERİ

Fatih M. ŞEKER*

Müslümanlaşma aşamasında ölenin ardından yapılan bir takım uygulamalar, kadîm devrin hükmünü nasıl ve ne dereceye kadar yürüttüğünü bir kez daha gözler önüne serer. Türk toplumuna mensup bir kimse âhirete göçtüğünde atların kuyruğu kesilir, eğerleri tersine koyulur, gözyaşı dökülür.

□ Giriş

İslâmiyet Türkler arasında yayılırken en kuvvetli zeminde eski inançlarda bulur. Müslümanlık kanalıyla bölgeye gelen fikirler, Türklerin İslâm'dan evvelki tecrübesinde kendisine bir yer bularak bölgenin hayatına istikamet verir bir hâle gelir. Bir anlamda önceki döneme ait unsurlar, başlangıç noktası teşkil edebilecek bir canlılık sergiler. Oğuz Türklerinin ölüm karşısında aldıkları vaziyet, intikal devrinin ruh haletini göstermesi bakımından manidardır. İslâmlaşma sürecinde Türkler bir taraftan yaşadıkları coğrafyaya karşı reaksiyon gösterirken diğer taraftan hayat sürdürdükleri bölgenin hususiyetlerini sonuna kadar muhafaza eder. Devir eski görünerek yeniyeye bağlanır. Âhret hayatına ilişkin kullanılan ıstılâhî ağda görüleceği üzere Müslümanlaşma asrı, öteden beri akıp gelen kavramsal haritayı kucaklayarak evvelki devirle bağları koparır. Gerisin geriye dönerek ileri gitmenin imkânları yoklanır, bir cezir ve med halinde aynı hamleler tekrarlanır. Kitâb-ı Dedem Korkut'daki "ağ sakallu baban yeri uçmağ olsun, ağ bürçeklü anan yeri behişt olsun" ifadesi bu gerçeği dile getirir. (Kitâb-ı Dedem Korkut, s. 15, 30, 58, 74, 104, 152). Bu bakımdan meseleye, İslâm'a geçiş devrini mayalayan zamanlardan gitmek gerektiği izaha lüzum duymayacak derecede ortadadır.

İslâm'dan Evvelki Devrin Karakteristik Vasıfları

İslâm'dan evvelki devirde, dünyanın muhtemel yok oluşuna atıf yapan unsurlardan hareketle Türklerin kıyamet anlayışının nüvelerine ulaşabiliriz. Dönemin dünya görüşünü hülâsa eden Orhun Âbideleri'ne göre, düzensiz gibi gözükten tabiat, derinlerde bir nizâma tâbidir ve bu dünyanın elbette bir sonu vardır. Çünkü insanoğlu hep ölmek için türemiştir (Orhun Âbideleri, s. 14,59). Âbideler'deki "gökte sanki canlılar arasındaymış gibi olacaksınız" ifadeleri, gelecek hayata ilişkin düşüncenin en somut tezahürüdür. İyi insanların ruhları, öldükleri vakit, bir kuş veya haşere şekline girer, uçarak cennete gider. Kötü insanların ruhları ise, insanlara zarar vermekten haz duyan fenâ ruhların olduğu cehenneme gider. Cennet yukarıda, cehennem ise yerin altında tabakalar halindedir. Bu vadide Türklerin günlük hayatlarına yön veren kavramların bir çetesi

Yuğ çok geniş katılımlı bir ağıt yakma törenidir. Maksad ölümlerin ruhlarının akrabalar için teşkil edeceği tehlikelerin önüne geçmektir. Burada, katılan herkes kendi kendisini yaralar, yüzlerini yırtar, bütün vücudunu kan içinde bırakır.

çıkabiliriz. Eski Türkler öteki dünyaya ol ajun; kıyamet gününe uluğ gün; cennete uçmak; cehenneme de tamu derler. İslâm öncesi devirde, Şâmânî kültür hazinesinden alınan uçmak ifadesi, insanlar için kullanılırken, diğer varlıklar ve düşmanlar için öldü kelimesi tercih edilir (Orhun Âbideleri, s. 9-12, 14-16, 55-60; Divânü Lügâti't-Türk, I, 73; III, 177).

İbn Fadlân Seyâhatnâmesi'ne intikal ettiğimizde Eski Türklerde âhretin varlığına delil olarak kabul edilebilecek daha başka verilerin mevcut olduğu görülür. Bu dünyada kullanılan şeylerin gelecek hayatta da lazım olacağı düşünülüyor için şâmânların rehberliğinde pek çok eşya, yiyecek-içecek, yaylar-oklar, atlar, köleler ve hanımlar ölüyle birlikte gömülür. Özellikle gömülen atların onları cennete götüreceğine inanılır. Gömülen kişinin öldürdüğü adamların sayısına denk gelecek şekilde, ağaçtan süret yontularak mezarın üzerine konur. Bunlar cennette ona hizmet edecek uşaklar olarak görülür (Risâletü İbn Fadlân, s. 99-100). Bu vadide tabiata ait dikkatlerin ötesine geçilmez, görünmeyen âlem görünene kıyasla tanımlanır, mevcut vaziyete uygun bir inanç ve bir hareket sahası açılır. Birûnî'nin aktardığı verilere göre ise Oğuzlar ölünün cesedini nehrin kıyısında bir somya üzerine koyarlar, bacağında bir ip bağlarlar ve ipin bir ucunu, yeneden dirilmek için ruhunun göğe çıkması düşüncesiyle, suya atarlar (Kitâbu Mâli'l-Hind, s. 479).

Ölünün arkasından yeryüzündeki bütün dinî işleri gerçekleştiren kamların organize ettiği bir merâsim yapılır, mâtem ve yas tutulur. Cenâze için toplanıp ağlamaya yuğ adı verilir. Yuğ çok geniş katılımlı bir ağıt yakma törenidir. Maksad ölümlerin ruhlarının akrabalar için teşkil Wedeceği tehlikelerin önüne geçmektir. Burada, katılan herkes kendi kendisini yaralar, yüzlerini yırtar, bütün vücudunu kan içinde bırakır. Sosyal hayatta yüksek mevkiye sahip olan kişilerin namlarına bâlbâl denilen heykeller veya taşlar dikilir. Bu âbideler vefat eden kahramanın katletmiş olduğu düşmanları gösterir (Orhun Âbideleri, s. 4-5, 14-15, 59-60; Divânü Lügâti't-Türk, I, 72, 445; III, 309).

Geçiş Devri'nin Umumi Manzarası

İslâm öncesi devrin mahrek değiştirdiği müslümanlaşma sürecinde âhret ve ölüm, aslî realitesiyle ve çehresiyle iki âlem arasında

gidip gelir. Bu güzergâhta İslâm'ın hesaplaştığı devrin kavram hazinesi kullanılır. Cennet ve Cehennem ızdırab ve rahatlığa karşılık gelir, ölüm tabiatın içinden geçerek mânâ kazanır. Âhret sonu olmayan dünya ve gerçek yer olarak görülür. Hiç kimse ebedî kalmadığına göre hedef, her şeyin hesabının görüleceği öbür dünya olmalıdır. Şâmânî devirden süzülüp gelen unsurlar eşliğinde, ölüm ve ölümü hatırlatan unsurlar, devamlı sûrette kara kelimeleriyle nitelenir. "Bu kara yer bizi dahi yiyecektir" diyen konargöçer zümre, mutlak sûrette ölümün geleceğini bildiği için, düşmanla karşılaşmaktan yılmaz. Ölüm düşüncesinden kaçan modern hayatın aksine, onu Hakk'a vâsıl olmak şeklinde vasfeder (Kitâb-ı Dedem Korkut, s. 14, 151). Bir taraftan Allah'ın verdiği emri yerine getirmek üzere harekete geçen Azrâil'e karşı inadla direnilir, ebediliği aramak gayesiyle ölümden kaçılır, diğer taraftan ebedî bir visâl olarak adlandırılan ölüme sığınılır. Dünyevî bir kişiliğe sahip olduğu düşünülen Azrâil düelloya davet edilir. Aksakallı göçebe; ölümü rüşvetle savuşturmak için varını yoğunu Azrâil'e bağışlamaya kalkar. Kara dağını, pınarlarını, atlarını, develelerini, koyunlarını, altınlarını, gümüşlerini ve parasını-pulunu vermeye râzı olurken Allah'ın takdirine rızâ vermek zorunda kalır. Allah ve Azrâil başta olmak üzere âhret ve ölümü tanzim eden unsurların hepsi kişileş-

Tanrı'nın emriyle insanların canını alan bir emir kulu olan bu ölüm meleğini kimse göremez, o ise dilediğine görünür. Ebedî hayat, bu dünyaya ait değerlerle tecessüm ettirilir. Ölüme verilen bu ehli yüz, onun korkunç realitesini oldukça yumuşatır.

tirilir ve ehlileştirilir. Ölüm meleği insanların idrâkine yaklaştırılarak, al kanatlı, aksakallı, çökük gözlü bir ihtiyar olarak tasvir edilir. Tanrı'nın emriyle insanların canını alan bir emir kulu olan bu ölüm meleğini kimse göremez, o ise dilediğine görünür. Ebedî hayat, bu dünyaya ait değerlerle tecessüm ettirilir. Ölüme verilen bu ehli yüz, onun korkunç realitesini oldukça yumuşatır.

Cennet ve cehennem arasındaki çekişmede de görüleceği üzere, geçiş devrinde hayata halk muhayyilesine uygun bir dil ve üslup hâkim olur. Cehennem ken-

disinde Firavun, heman ve hasis kullar olduğunu söyleyerek kendisinin cennetten üstün olduğunu savunur ve her türlü azabın varlığını tahkiye ederek devam eder: Hasis kulların boynunda zincir-keşân var, zalimlere vermeğe zehir, zakkum çendan var; münafıklar var, boyunlarında ateşten işkil-keşân var; namazsızlar var, boyunlarında yılan ile çıyan var. Cennet de kendisinde Yûsuf-Ken'an, peygamberler, kevser, hûri, gilmân, mü'min kullar, her türlü nimet-elvân, âlim ve zâkir kullar olduğunu söyleyerek karşılık verir. Bütün bunları didâr görmekle pekiştirir. Neticede cehennem, cennetten özür diler (Kitâb-ı Dedem Korkut, s. 335).

Âhret ve ölüm fikrine göçebeyi kuşatan hâliyle bir imkânlar hazinesi olan hayattan gitmek gerekir. Ölüme ilişkin metaforların hepsi oradan gelir. Tabiatın sâde ve saf dili tercih edilir. Bunun göçebenin ruhuna, İslâm'ın terbiyesini nakşetmede ne kadar işlevsel olacağı izaha muhtaç olmayacak derecede ortadadır. Eski gelenekle İslâmî değerler bir terkip mâhiyetini alır. Metafizik kıymetler, somutlaştırılır, müşahhas olanla mücerred olanın iç içe girdiği bu dönemde hayata tezatlar hâkim olur. Onlar tabiatla hemhâl olurken Allah'la da hemdemdirler.

Bu perspektif, âhret hayatını temellendirmede de hükmünü yürütmeye devam eder. Dünyadaki

her şey, öbür dünyanın birer örneğidir. Sonbahardan sonra ilkbahar mevsimi, kıyametin varlığına açık bir delildir. Âhirete ait acayip hallerin çoğu ateşi görmeden işiterek onu inkâr eden kimsenin haline benzer. Allah bu varlık âlemini sırf yokluktan yarattığına göre insandan bir şey vücûda gelmesi için onun yok olması lazımdır. Hâliyle ölüm günü, bütün ilimlerin en iyisi Hz. Peygamber'in ilmi olan fakirliktir (Menâkıbü'l-Ârifin, I, 175; Âriflerin Menkıbeleri, I, 355). Cehennem kâfirlerin mabedi ve mecididir. Çünkü onlar dünyada haberdar olmadıkları Tanrı'yı orada zikrederler. Hakk'dan haberdar olmaktan daha tatlı bir şey olamayacağı için cehennemde olmandan dolayı mutlu olurlar (Fihî Mâ Fih, s. 208).

Geçiş devrinde âhiret metafizik bir problem olarak görülmez, bir îmân konusu olarak görülür. Ölüm bir yok oluş değildir. Rûh hiç doğmamış gibi uçar gider, geride boş bir kalıp kalır. Âhiretin varlığını inkâr edenler küfre ve Dehriliğe nispet edilir. Allah, Âdem'le Havvâ'yı cennette iskân ettiğine ve Mirâc gecesi cennet, cehennem ve güzel gözlü hûrîleri Peygamber'e gösterdiğine göre cennet ve cehennem her ikisi de yaratılmıştır. Aksini iddia ederek bunların sonra yaratılacağına hükmetmek küfürdür. Kul, kıyamet günü vasıtasız hesaba çekilir. Mesele nakli delillerle temellendirilirken referans verilen delillerden biri, geçiş devrinin ihtiyaçlarına uygun düşen bir hadistir. Buna göre, Allah Teâlâ cehennem üzerinde bir köprü yaratmıştır, o da sıratdır. Sırat kıldan ince, kılıçtan keskin, geceden daha karanlıktır. Üzerinde yedi durak vardır. Her bölgesinde bin yıllık yokuş, bin yıllık iniş ve bin yıllık da düzlük vardır. Kul, her durakta bekletilir ve kendisine Allah'ın emrettiği şeylerden sorulur. Birincide îmandan, ikincide namazdan, üçüncüde zekâttan, dördüncüde oruçtan, beşincide hacdan, altıncıda cünüblükten yıkanmaktan yedincide ise ana-baba haklarından sorulur. Bu yaklaşım tarzı üsluptan muhtevaya aynıyla Osmanlı İslâm tasavvurunun klasik metni Mızraklı İlmihal'e de akseder. Bu da Türk-İslâm tasavvurunun mukadder olan merhalesinin mütemâdiyen aktüel-

Bir taraftan Allah'ın verdiği emri yerine getirmek üzere harekete geçen Azrâil'e karşı inadla direnilir, ebediliği aramak gayesiyle ölümden kaçıılır, diğer taraftan ebedî bir visâl olarak adlandırılan ölüme sığınılır.

Eski gelenekle İslâmî değerler bir terkip mâhiyetini alır. Metafizik kıymetler, somutlaştırılır, müşahhas olanla mücerred olanın iç içe girdiği bu dönemde hayata tezatlar hâkim olur. Onlar tabiatla hemhâl olurken Allah'la da hemdemdirler.

liğini muhafaza ettiğini gösterir. Hâliyle Osmanlı İslâm tasavvurunu ihâta etmeye nerelerden gidilmesi gerektiği ortadadır. Bugünkü perspektifin yükünü esaslı taraflarıyla kuruluş devri taşıyor (es-Sevâdü'l-A'zam fi'l-Kelâm, s. 15-16, 29; Mızraklı İlmihal, s. 13-14).

Geçiş devrinde ölüm dehşetli bir tasvire tâbi tutulur: Buna göre ölüm, süslü ve mâmûr sarayları virâneye çevirir, bütün cemiyetleri dar-madağın eder. Karından çıkan insanoğlu, tekrar karına girer; şeker ile beslediği vücûdu yılanı verir. Kendisini Tanrı olarak gören, dünya malı toplayan ve malı ile birlikte yerin dibine geçen Firavun, asâsı yılanı çevrilen ve deniz yarılarak oradan yürüyüp giden Mûsâ, ölüleri diriltiren İsâ, insanlar arasında seçilmiş olan Hz. Muhammed, nice âlim ve feylesof bunların hepsi ölümün esiri olur. Her şey için bir tedbir, usûl ve çâre vardır fakat ölüme karşı yoktur. Tabiyle eski Türk toplumunda öteki dünyanın temsilcisi mâhiyetinde kişiler olan kamlar, yeni devirde artık ölümlerle insanın arasına girebilecek bir mevkiye sahip değildir. Bu dünya bir konak yeridir, gelen geçer; o her şeyi yiyen büyük bir ejderha gibi, yedikçe acıkır. O halde insan, bütün hayatını âhiret günü vereceği hesabı düşünerek sürdürmelidir. Ölümün hiç de ihmâl edilmemesi lâzım gelen bir takım öncülleri vardır: Hastalıkla kara saçın-sakalın ağarması bunların başında yer alır. Bu haberciler insana yaşanan hayatın kıymetini arttırır (kıymetini hatırlatır). Ağrı ve hastalıklar ise günahlara kefarettir. Bununla beraber hayatla ölüm, uhrevî olanla dünyevî olan iç içe geçerek birbirini tamamlar. Zira dünya hem fânî hem de dâr'dır (Kutadgu Bilig, 1065, 1180, 1183, 1200, 1202, 1382, 1386, 1507, 4712-4728, 5976; Kitâb-ı Dedem Korkut, s. 15, 30, 58, 74, 97, 104, 114, 133, 144, 149, 151).

Müslümanlaşma aşamasında ölenin ardından yapılan bir takım uygulamalar, kadîm devrin hükümünü nasıl ve ne dereceye kadar yürüttüğünü bir kez daha gözler önüne serer. Türk toplumuna mensup bir kimse âhirete göçtüğünde atların kuyruğu kesilir, eğerleri tersine koyulur, gözyaşı dökülür.

Orhun Yazıtları, Kültigin Anıtı

Feryâd edilerek âh vâh denir. Saçlar yolunur, başlar açılır, feryad ederek gamla yenler yakalar yırtılır, başlara toprak serpilir, evlerde ve sokaklarda yas tutulur, ağ çıkarıp kara giyilir, herkes kurt gibi uluşur, yakasını yırtarak bağırır, üzü çıkasıya haykırır, gözü örtülesiye kadar ağlar. Hafızlar Kur'ân okur, hatimler indirilir, ölünün ruhuna bağışlanır, şeyhler zikreder, okuyucular selâ verir, halka sofralar kurulur, fakirlere adak adanır. Ölünün gömüldüğü yerin etrafına, Kâbe'nin çevresindeki duvarlar gibi duvar çekilir, mermerden bir taş üzerine ölüm tarihi kazılır. Yuğ (matem) merâsimleri yapılarak yuğ aşları verilir (Divânü Lügâti't-Türk, I, 189; III, 309; Manas Destanı, s. 105/2453-2456; Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-Ayân, s. 30, 108-109, 129, 211-212; Menâkıbü'l-Ârifin, I, 32-33; II, 591-592; Âriflerin Menkıbeleri, I, 193; II, 163; Enverî, Düstûrnâme-i Enverî, s. 67).

Hülâsa edersek; Türkler, İslâmiyet'e kendi tecrübeleri nispetinde açık olduğuna göre Müslümanlığın Türklerin hayatına getirdiği şeylerde eskiye bakan bir tarafın mevcudiyetini kabul etmek lazımdır. Öbür âleme dair kullanılan kavramsal harita evvelki devirden beri kullanıldığına göre toplumun oradan hareketle dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz. Eski dünyaya rengini veren unsurlar, şeklen hayatîyetini korur, muhteva itibarıyla ise orayla irtibatını kopartıp yeni bir şekle bürünür. ■

K A Y N A K Ç A

- Ahmed Eflâkî, Menâkıbü'l-Ârifin, yay. Tahsin Yazıcı, Ankara I, 1976; II, 1980.
- _____, Âriflerin Menkıbeleri, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1995.
- Bîrûnî, Kitâbu Mâli'l-Hind, Haydarabad 1377/1958.
- Enverî, Düstûrnâme-i Enverî, haz. Mükrimin Halil Yinaç, İstanbul 1929.
- Hakîm es-Semerkindî, es-Sevâdü'l-A'zam fi'l-Kelâm, [yy.] [t.y.].
- İbn Fadlân, Risâletü'bn Fadlân, thk. Sâmî Dehân, Beyrut 1987.
- Kaşgarlı Mahmûd, Divânü Lügâti't-Türk (TDK), trc. Besim Atalay, Ankara [t.y.].
- Kitâb-ı Dedem Korkut alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 2004.
- Manas Destanı, haz. ve çev. Emine Gürsoy Naskali-Wilhelm Radloff, Ankara 1995.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Fihî Mâ Fih, çev. A. A. Konuk, haz. S. Eraydın, İstanbul 2009.
- Mızraklı İlmihal, Haz. İsmail Kara, İstanbul Dergah Yay. 2001.
- Orhun Âbideleri, çev. Muharrem Ergin, İstanbul 1970.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-Ayân, yay. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Şeker, Fatih M., İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2010.
- _____, Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru, İstanbul Dergâh Yay. 2012.
- Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmetî Arat, Ankara TTK. 2003.